

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.214>
УДК [930.2:341.485(=411.16)]:94(477.83-25)«194»

Галина БОДНАР

кандидатка історичних наук, доцентка,
кафедра новітньої історії України ім. М. Грушевського,
Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів, Україна)
halyna.bod@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

«ВИВЕЗЕНІ НІМЦЯМИ НЕВІДОМО КУДИ»: ГОЛОКОСТ У ТЕКСТАХ ВЛАДИ СЕРЕДИНИ 1940-х рр. (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВОВА)

Мета — з'ясувати, яким чином відображалася інформація про Голокост у Львові в документах місцевих органів радянської влади в 1944—1945 рр. Зумовлені метою дослідницькі завдання полягають у вивченні того, як функціонери на місцях означували масове «зникнення» євреїв у листах-відповідях на численні звернення про їх розшук, які мовні конструкції при цьому використовували, як писали про ворога та як пояснювали історії врятованих, як працювала цензура, а також яким постає образ повоєнного Львова. **Методологія** заснована на загальнонаукових, спеціальних і міждисциплінарних прийомах наукового пізнання (зокрема застосовано наративний і текстуальний аналіз, контент-аналіз, біографічний метод, інструментарій соціальної антропології). **Наукова новизна.** Наративний аналіз раніше неопублікованих текстів (влади Львова середини 1940-х рр.) поглибив знання про приховування радянськими органами трагедії єврейського народу на завершальному етапі війни. **Висновки.** Влада уникала будь-яких згадок про ізоляцію євреїв у гетто, не йшлося про узагальнення чисельних індивідуальних звернень як свідчення масового винищення представників єврейського народу. На кожне прохання про розшук конкретних мешканців, родин, кількох осіб за різними адресами проживання міська влада давала неоднакові відповіді про «зниклих», яких «вивезли», «взяли» чи «виселили» німці «куди невідомо». Дослідження поглиблює знання про творення радянського дис-

Цитування: Боднар Г. «Вивезені німцями невідомо куди»: Голокост у текстах влади середини 1940-х рр. (на прикладі Львова). *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 214—234. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.214>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

курсу Другої світової війни на її завершальному етапі, доповнює усталене в історіографії проблеми бачення Голокосту у СРСР не стільки замовчуваною, як небажаною пам'яттю, котра мала рамки й можливості проговорення водночас.

Ключові слова: Голокост, євреї, Львів, політика пам'яті, Друга світова війна, тексти влади, цензура, нарративний аналіз.

У липні 1944 р. до Львова повернулася радянська влада й відразу стало відомо про майже повне винищення єврейської громади міста. Зі звільненням окупованих територій від нацистів дедалі більше ширилась інформація про їхні злочини. Майже роком раніше, восени 1943 р., викрили масштаби жертв Бабиного Яру в Києві [1, С. 22—27]. Утім офіційний радянський дискурс про війну не просто витісняв, а «фактично репресував локальні пам'яті» [2, С. 112—113; 3, С. 206—207]. В міфі «перемоги радянського народу» не було місця для особливої політики нацистського геноциду щодо цілих груп, передовсім євреїв, а йшлося про цивільне населення загалом — «мирних жителів», «радянських громадян». Голокост не заперечувався повністю, натомість був адаптованим і переписаним у межах відповідного ідеологічного нарративу. Впродовж усього радянського періоду тривав «складний процес пошуку можливої мови для представлення трагедії» в офіційному нарративі й у неформальних середовищах, на локальному рівні [2, 4—8].

У статті на основі аналізу листів-відповідей керівників районних рад Львова на запити про пошук євреїв досліджуються особливості реалізації місцевою владою стратегії небажаної пам'яті та, що важливо, як це робилося відразу після повернення радянської влади у середині 1940-х рр.

Широка історіографічна база дозволяє детально розкрити геноцид євреїв у Львові. Напередодні Другої світової війни в місті проживали 104 700 євреїв [9, С. 538]. Із початком війни до міста почали прибувати біженці з Польщі та інших європейських країн, рятуючись від гітлерівського антисемітизму й переслідувань, тож єврейське населення до нацистської окупації становило вже 130—160 тис. [10, С. 123; 11, С. 546]¹. Найбільше львівських євреїв урятувалося від Голокосту через виїзд до СРСР, частині вдалося вижити, тікаючи з поїздів дорогою до концтаборів, із гетто і таборів, переховуючись. Нацистську окупацію в місті пережили всього 823 євреї [10, С. 123; 11, С. 546—547]. Перші страти їх німцями почалися вже в липні 1941 р. У листопаді — грудні 1941 р. близько 60 тис. євреїв вимушено переїхали в гетто, щонайменше 3 тис. «непрацездатних» (старих, хворих, калік) відразу ж стратили. Через епідемію висипного тифу близько 20 тис. ще залишилися тимчасово жити поза гетто. У серпні — вересні 1942 р. в гетто примусово переселили решту львівських євреїв — покидати його межі могли лише ті, хто працював в інших частинах міста. Євреїв Львова вивозили до таборів смерті Белжець і Собібор. У червні 1943 р.

¹ Водночас євреї західноукраїнських областей були жертвами радянських депортацій у 1940—1941 рр. (близько 50 % із них — поляки, 30 % — євреї, 20 % — українці та білоруси) [12, С. 96].

єврейський табір (переформоване в лютому 1943 р. гетто) був остаточно ліквідований [13], а дільниця гетто практично вщент знищена під час спроби спротиву [10, С. 123]. На околиці Львова по вул. Янівській із 1 листопада 1941 по 19 липня 1944 рр. діяв Янівський концентраційний табір (спершу створений як табір примусової праці для євреїв, від літа 1942 р. набув рис концентраційного, а з середини 1943 р. став табором знищення) [14, С. 746—747].

В акті Львівської обласної комісії від 1—6 листопада 1944 р. зазначено, що «за даними свідків і висновками судово-медичної експертизи комісія вважає встановленим, що у Львові за час окупації [...] знищено понад 400 000 мирних жителів, радянських військовополонених, іноземних підданих та військовополонених інших держав» [15, С. 154]. Тогочасна влада Львова (як і, мабуть, інших міст та селищ) зіткнулася з тим, що смерть конкретних «мирних жителів» треба було пояснювати в листах-відповідях (збереглися в Державному архіві Львівської обл.²) на численні запити про долю місцевих євреїв, які в 1944—1945 рр. надходили з різних куточків СРСР і з-за кордону від родичів та знайомих. Львівських євреїв-сусідів розшукували також евакуйовані з міста у червні 1941 р., які залишили їм під нагляд «свої» помешкання чи майно³. Описередковано в текстах влади постає повоєнний Львів: вулиці й будинки, люди (місцеві й ті, хто заселяли місто з приходом Червоної армії), повсякденне життя. На відміну від «листів до влади» [16, С. 59—70; 17, С. 153—158; 18] (і до влади Львова зокрема [19]), скупі офіційні тексти не дають відповіді на питання, як у надісланих листах запитували про долю євреїв, якими були дослівні свідчення місцевих львів'ян про Голокост на запит влади й т. п.

Листи влади: тексти, жертви, свідки

За 1944—1945 рр. можна умовно виділити три періоди листування (відповіді представників львівської влади на запити щодо пошуку євреїв, які проживали в місті до німецької окупації): 1) осінь 1944 — зима 1945 рр., 2) зима — літо 1945 р., 3) осінь 1945 р. Різнилися мова текстів, рівень деталізації інформації про розшукуваних та інформантів, бланки відповідей.

Восени 1944 — взимку 1945 рр. відповіді на звернення про долю львівських євреїв писали від руки (наприклад, у Червоноармійському р-ні в лютому 1945 р. на невеликому клаптику паперу) і зазвичай російською мовою. Тексти були «вільніші» і дещо детальніші. З січня 1945 р. у Сталінському й з березня 1945 р. у Червоноармійському р-нах Львова копії відповідей уже вписували на спеціальних бланках із готовим текстом українською мовою: «На В / лист

² Архівні матеріали бюро скарг при виконкомі Львівської міської ради містять копії відповідей на звернення про долю львівських євреїв по окремих районах міста (див.: Державний архів Львівської обл. (далі — ДАЛО). Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160—163.

³ Прибулі до Львова в 1939—1941 рр. радянські посадовці та військовики заселялися у квартири репресованих, депортованих львів'ян і надалі (під час війни й після її закінчення) вже вважали це житло своїм.

виконком Сталінської райради депутатів трудящих сповіщає — перевіркою на місці [...]», «На Ваш лист, надісланий до Червоноармійської райради депутатів трудящих м. Львова сповіщаємо, що внаслідок перевірки по вул. [...]». Далі вписували інформацію, зазвичай від руки, українською мовою. Дати з цього часу вже не ставили, лише обліковий номер. У таких листах-відповідях ще дуже відчутний місцевий діалект: «до цього часу ще на своє мешкання не повернули», «випровадилися в 1941 р. невідомо куди», «випровадилася в 1941 р. куди, нікому із жильців не відомо» або просто «вибули з цієї ulиці в 1941 р. куди, нікому із жильців не відомо. Стверджує дворничка». В порівнянні з попереднім і наступним періодами, відповіді більш «сухі» й формальні. Натомість із жовтня 1945 р. на друкованих українською мовою бланках почали вписувати інформацію не українською, а російською мовою. Дещо змінився формат відповідей — більш детально писали про свідків (зазвичай двірників чи сусідів).

У більшості листів про долю львівських євреїв відповідали доволі схоже: «[...] встановлено, що там дійсно мешкала родина [...], яку німці під час нім. окупації вивезли невідомо куди і вони ще до свого мешкання не повернули». Дивує формулювання «там дійсно мешкала», ніби прохачі могли писати неправду. Зміст листів-відповідей підкреслено формальний, із констатацією, що «там дійсно мешкали», «німці вивезли невідомо куди», «ще до свого мешкання не повернули». Такі відписки різнилися лише окремими доповненнями — зазначенням про вивезення всієї родини чи конкретної особи й року, коли це сталося — 1941, 1942, поодинокі 1943 рр. (наприклад: «При перевірці квартири по вул. Оссолінських, 14 встановлено, що сім'ю Фельє в 1941 році виселили із дому німці куди невідомо»⁴; «[...] мешкав Вадель з родиною, яких вивезли німці в 1942 р. невідомо куди і вони ще не повернули»⁵). Найбільше йшлося про 1942 р.: «німці в 1942 р. вивезли невідомо куди». Але ніколи не зазначали місяця чи навіть пори року, коли це сталося. Лише в одному листі конкретизували, що розшукувана родина євреїв «в часи евакуації 1941 р. виїхали з цієї кам'яниці невідомо куди»⁶. Утім у цьому листі не йшлося про час німецької окупації Львова. У частині листів зазначено: «ще 1941 р. виїхав невідомо куди», «виселили німці ще в 1941 р.», і тут слово «ще» є підтвердженням того, що представники влади були обізнані з хронологією подій і розуміли вирішальне значення 1942—1943 рр.

Бачимо, що в офіційних відповідях (як і, до прикладу, в музейних експозиціях [20, С. 99—100]) уникали тих тверджень, які ще траплялися в публічному просторі, зокрема в 1945—1948 рр. на поодиноких пам'ятниках українським євреям-жертвам Голокосту. Адже в короткий період другої половини 1940-х рр. у містечках і селищах, в яких нацисти знищили євреїв, зусиллями місцевих громад разом із місцевими євреями, що пережили окупацію або повернулися з евакуації чи фронту, ще з'являлися невеличкі пам'ятні знаки з правдивими написами про жертв [2, С. 110].

⁴ ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160. 71 арк.

⁵ Там само. 143 арк.

⁶ Там само. 174 арк.

Доволі частими були відповіді, які, на перший погляд, свідчать про нібито добровільний переїзд кудись євреїв («виїхали невідомо куди») в різних формулюваннях:

- «[...] встановлено, що там до 1941 р. мешкала родина Нойс, але з приходом німців виїхала. До цього часу нами адреса місця перебування, невстановлена, як встановимо додатково сповістимо»⁷

- «[...] встановлено, що там до війни жила Ліфшес Г., яка під час нім. окупації виїхала. Адреса сучасного перебування її ще не встановлена, як тільки встановимо, сповістимо додатково»⁸

- «[...] встановлено, що там дійсно мешкали родини Гольдштейн і Пик, які під час німецької окупації виїхали невідомо куди»⁹

- «[...] встановлено, що там дійсно мешкав гр. Гольдблатт Я.С., який ще 1941 р. виїхав невідомо куди і ще не повернув»¹⁰ та ін.

Із текстів листів виглядає так, що «вивезені» чи, рідше, «забрані» «німцями» львівські євреї, як і ті, хто «виїхали невідомо куди», могли ще повернутися. Кінцівки листів про поки що невідомі місцевій владі адреси перебування зниклих євреїв або їх «ще не повернення» на старе місце проживання ніби давали надію на те, що вони живі. Втім це могло «працювати» на рівні одного листа. Коли ж читаєш в архівній справі такі постійні приписки наприкінці більшості листів, то це лише підкреслює формальність відповідей представників влади. Часто майже ідентично відписували: «[...] виявилось, що там проживав Кац з родиною, але під час нім. окупації були забрані німцями і до цього часу ще на своє мешкання не повернули. [...] встановлено, що там дійсно проживав Штейнбурх зі своєю родиною, але під час нім. окупації були вивезені німцями і до цього часу ще на своє мешкання не повернули»¹¹.

У зверненнях до львівської влади нерідко запитували про долю кількох осіб чи родин, детально розписували, кого та за якою адресою слід шукати. Найпоширеніша відповідь (і таких дуже багато): «встановлено, що там дійсно мешкав [...], але під час німецької окупації був німцями вивезений невідомо куди. Перевіркою по вул. [...] встановлено, що там мешкав [...] якого також німці вивезли і до цього часу вони ще до своїх мешкань не повернули». Такі «колективні» відповіді повторюють відповіді на індивідуальні звернення: «перевірено» кожну адресу, окремо вписано особу і / чи родину «вивезену німцями», розбавлено окремими формальними доповненнями, але по суті йшлося про однакове замовчування Голокосту:

«[...] встановлено, що там мешкав лікар Талле якого німці 42 р. вивезли невідомо куди. На пл. Домбровського мешкали Блінд С. та А. яких також в 42 р. вивезли німці. По вул. Колонтая гр-н Кребе Л. (зі слів сусідів) помер від тифу в

⁷ Там само. 96 арк.

⁸ Там само. 97 арк.

⁹ Там само. 146 арк.

¹⁰ Там само. 153 арк.

¹¹ Там само. 102 арк.

лікарні, а Стефанію вивезли німці. По вул. Сикстутській лікаря Ерб в 41 р. вивезли німці, а також по вул. Городецькій Блінд вивезли німці невідомо куди»¹²

«[...] оповіщаємо, що внаслідок перевірки по вул. Турецькій 4 встановлено, що там була приватна пекарня, яку господар закрив в 41 р. і від того часу там Карг не був. По вул. Глибокій 23 дійсно мешкав Фрейман, якого в 42 р. німці вивезли невідомо куди. По вул. Длугоша 28 мешкала родина Карг, яку німці також вивезли 1942 р. невідомо куди і до цього часу вони в свої мешкання не повернули»¹³

«[...] перевіркою на місці поки що неможливо встановити, що сталося з В / рідними — гр. Шприцер, який мешкав з родиною по вул. Собеского нр. 43. З сусідів їх ніхто не знає. Гр. Штепа Ф., який мешкав по вул. Кохановського нр. 60 теж ніхто не знає і встановити неможливо. Гр. Шераге Н., який мешкав по вул. Собеского нр. 39 був забраний німцями. Про його долю неможливо встановити. Гр. Шприцер І., який мешкав по вул. Мілковського нр. 7 теж ніхто нічого не знає. Про останніх В / родичів В / необхідно звернутись в інші райради по місцю їх проживання до 1941 року»¹⁴.

Офіційні листи-відповіді відчутно формальні, сухі за змістом, у них не деталізували родинні зв'язки з розшукуваними у Львові євреями, за винятком хіба кількох і в умовно виділений нами початковий період, тобто до весни 1945 р. (такі поодинокі тексти відповідей навіть із формалізованими «В / матір», «В / родичі», «В / дружина» розкривають біль втрати найрідніших людей):

«[...] поки що неможливо встановити, що сталося з В / матір'ю гр. Феферман М. І., яка мешкала в м. Львові по вул. Старий Ринок № 15 до 1941 року. Але зі свідчень домоуправи, а також двірника вона вивезена невідомо куди німцями. До цього часу на квартиру не повернулася»¹⁵

«[...] встановлено, що В / родичі — батько Лемель В., мати Лемель Б. та брати, які мешкали в м. Львові до 1941 р. по вул. Ринок № 17, вивезені німцями невідомо куди. До цього часу на квартиру не повернулися»¹⁶

«[...] поки що неможливо встановити, що сталося з В / дружиною гр. Фоглер Любою, яка мешкала до 1941 р. в м. Львові по вул. Личаківській № 6 кв 13. Але зі свідчень мешканців цього будинку, її вивезли німецькі загарбники невідомо куди. До цього часу на квартиру не повернулася»¹⁷.

У текстах з осені 1944 і початку 1945 рр., на відміну від решти за 1945 р., ще вказували адреси тих, хто писав запити про долю львівських євреїв. Це різні населені пункти в Узбекистані (Фергана (2 листи), Ташкент, Бухара (3 листи), Самарканд, Ташкентська, Ферганська, Андижанська, Самаркандська обл.), Таджикистані (Ленінобад (нині Худжанд; 2 листи)), Казахстані (Джамбул (нині Тараз), Караганда (шахта 33/34, загальний барак № 5), Туркестан, Кустанайська і Східно-

¹² Там само. 157 арк.

¹³ Там само. 129 арк.

¹⁴ Там само. Спр. 162. 23 арк.

¹⁵ Там само. 6 арк.

¹⁶ Там само. 11 арк.

¹⁷ Там само. 7 арк.

Казахстанська обл.), Киргизії (Джалал-Абад, Ошська та Фрунзенська обл.), Азербайджані (Баку (2 листи)), Росії (Іркутськ, Саратов, Новосибірськ (2 листи), Уфа, с. Акбулак Чкаловської (Оренбурзької) обл., Чусовой Молотовської (Пермської) обл., Саратовська, Сталінградська, Архангельська обл., Марійська АРСР). Кілька листів було з території України — із Запоріжжя та області, з Донбасу. Траплялися листи зі зворотною адресою «польова пошта» від мобілізованих.

Запити про львівських євреїв надходили не лише з радянського простору — були поодинокі приклади листів із Палестини (Єрусалим, Хайфа), США (Нью-Йорк), Польщі (Люблін). Як відомо, у часи німецької окупації у Львові перебували євреї-громадяни інших держав, зокрема США, Палестини. Ставлення до них було більш поблажливим, але їм не вдалося уникнути долі решти єврейського населення міста [13]. Адресанти з-за кордону отримували зазвичай дуже загальні відповіді:

«[...] перевіркою на місці неможливо встановити, де знаходиться на теперішній час гр. Канер М., який проживав у м. Львові по вулиці — Площа Бернадинська — 2-а. Тепер він там не проживає, з сусідів також ніхто нічого про нього не може сказати»¹⁸

«[...] гр. гр. Фрайд Е. М., Лерфельд, які проживали по вул. Рея 7, неможливо встановити, що сталося. Якщо нам буде відомо, зараз напишемо Вам»¹⁹.

Майже однаково відписували про тимчасовість відсутніх відомостей («перевіркою на місці поки що неможливо встановити, що сталося з гр. [...]») і про фрагментарні свідчення колишніх сусідів по будинку («зі свідчень двірника та мешканців їх вивезли невідомо куди німці», «зі свідчень мешканців будинку, вони вивезені невідомо куди німцями»)²⁰.

Людей розшукували лише за наявності точної адреси проживання у Львові й відповіді формували на підставі опитування в першу чергу двірників і сусідів²¹. Утім у відповідях виконкому Сталінської райради, на відміну від Червоноармійської, вживали загальне формулювання: «зі свідчень домоуправи вивезли невідомо куди німці», «зі слів мешканців та домоуправи їх вивезли невідомо куди німці». Тексти влади підтверджують корисність «старих» двірників як інформаторів. Нові двірники й сусіди залишали такі перевірки ні з чим: «[...] в 1941 р. будинок зайняв нім. штаб і всіх жильців виселили невідомо куди. Будинок зайнятий під бюро і ніхто не знає, де старі жильці. Двірник проживає з 1944. Поперед-

¹⁸ Там само. 19 арк.

¹⁹ Там само. 63 арк.

²⁰ Там само. Арк. 52—53.

²¹ Опубліковані спогади й усноісторичні наративи підтверджують співпрацю двірників з владою. Як писав у своїх спогадах Є. Наконечний, «двірники у воєнний час мали з кожною владою найтісніший контакт, особливо двірники центральних вулиць, які були прямими агентами поліційних органів» [21, С. 89]. Довоєнна жителька вул. О. Богомольця розповідала: «Власники тих всіх домів були дуже багаті люди. [...] На першому поверсі п'ятого будинку була така баба Маша, ніби була дворником [...] Видавала українську інтелігенцію [...], німці прийшли, вона здавала жидів» (Інтерв'ю зі Світенко Анною Іванівною, 1928 р. нар., м. Городок Львівської обл., 28 серпня 2008 р. Архів Г. Боднар).

ні жильці жили до 1944. В 1944 випровадилися. Дворничка не знає куди»²²; «Про гр. Кац Р., котра проживала по ул. Набеляка 4 не можемо повідомити Вас тому, що дворник помер, а із жильців ніхто не знає, що случилось»²³. Непоодинокими були відписки: «[...] встановити про судьбу [...] не вдалося в зв'язку з тим, що в тому будинку двірник і мешканці нові, які про гр. [...] нічого не знають. Перевіркою в сусідніх будинках нічого не встановлено»²⁴.

У листах влади за січень — березень 1945 р., на відміну від текстів за пізніший період, помітна ще тісна прив'язка до будинку й мешканців. Писали «виселили з будинку німці куди невідомо» з уточненням «з будинку». Привертає увагу деталізація кінцівок листів із зазначенням про сусідів-свідків: «[...] не проживає, де вони вибули, ніхто з жителів будинку не знає»²⁵; «[...] в цьому будинку не проживають і де вони, ніхто з жителів будинку не знає»²⁶; «[...] в цій кв. не проживає, де її доля, ніхто з жителів цього будинку не знає»²⁷; «[...] вияснено, що Ваша сім'я Егерт в цьому будинку не проживає і де вони знаходяться, куди вибули, також ніхто не знає з жителів цього будинку»²⁸; «[...] поки неможливо встановити, що сталося з гр. Альтштай, який проживав по вул. Пекарській буд. 8 кв. 8. Але зі слів мешканців, гр. Альтштай і його родину вивезли німці невідомо куди. До цього часу на квартиру не повернулися»²⁹. Бачимо, що ніхто з мешканців будинку нічого не вказав про колишніх сусідів-євреїв. Очевидно, йшлося про «старих» сусідів, адже за написом «зі сусідів її / його ніхто не знає» можемо судити про «нових» приїжджих з інших областей СРСР, які не могли пролити світло на «зниклих»: «[...] перевіркою на місті поки що неможливо встановити, що сталося з гр. Розенталь, яка мешкала в м. Львові по вул. Пасаж Фелерів нр. 5. Із сусідів ніхто її не знає. До цього часу на квартиру не повернулася»³⁰; «[...] поки неможливо встановити, що сталося з Вашою дружиною, яка проживала по вул. Домагаличів 3 кв. 5. З мешканців цього будинку її ніхто не знає. Якщо нам буде відома адреса, зараз напишемо Вам»³¹.

Ще менш інформативними були відповіді, якщо будинок став нежитловим чи зазнав руйнувань. Адже розміщення госпіталю, військової частини, установи в колишній житловій споруді практично не залишало шансів що-небудь довідатися про долю жителів: «[...] встановити не вдалося, де в сучасний [мо]мент знаходиться тов Роткоф, тому, що в цьому будинку в сучасний [мо]мент знаходиться установа, в період німецької окупації також була якась установа»³²;

²² ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160. 15 арк.

²³ Там само. 34 арк.

²⁴ Там само. 145 арк.

²⁵ Там само. 72 арк.

²⁶ Там само. 75 арк.

²⁷ Там само. 77 арк.

²⁸ Там само. 83 арк.

²⁹ Там само. Спр. 162. 8 арк.

³⁰ Там само. 20 арк.

³¹ Там само. 30 арк.

³² Там само. Спр. 160. 124 арк.

«[...] нами ще нічого не встановлено, так, як цей будинок занятий установою і з жильців, які мешкали в 41 р., нікого нема. Двірник також новий»³³; «[...] по вул. Листопада 24, де проживали ваші родичі Гр. Вансберг Наум, не можемо нічого довідатися, де він. Зараз там військ. ч-на і ніхто зі старих жильців не живе»³⁴. Восени 1945 р. після безуспішної перевірки в листах наприкінці дописували: «В адресному бюро м. Львова такі не числяться».

Утім сусіди і двірники таки мали відомості, деякі навіть досить детальні, що добре видно зі свідчень про врятованих у Голокості. Знищення не становило таємниці для місцевого населення³⁵. Частина львів'ян виїхала зі своїх помешкань із тієї території міста, яка ввійшла до створеного у жовтні 1941 р. гетто, а інші не могли про це не знати. Вживання на межі виснаження й голоду в гетто, звідки вивозили до таборів смерті Белжець і Собібор, у створений у місті Янівський концтабір; розстріли на околицях — львівська щоденність часів німецької окупації. Більшість населення Львова залишалася сторонніми спостерігачами, не брала участі, але й не допомагала євреям [10, С. 123—124]. Чому сусіди мовчали про Голокост? В їхніх свідченнях радянська влада не була зацікавлена? Свідчення оповиті страхом — безпосереднім очевидним страхом перед радянською владою, але й опосередкованим страхом як побічним вираженням побаченого / скоєного в роки окупації, як витісненого, несвідомого [23, С. 115]. Звільнення від нацистів було «періодом контрастів: надії — проте водночас і розгубленості, й полегшення, відродження — але водночас моментом розплати. Це була найгостріша дихотомія — між єдністю та розділенням», і нерідко ті, хто найбільш яро вимагали «справедливості» на звільнених від нацистів територіях та чинили самосуди, «дуже забруднили руки під час окупації й у такий спосіб намагалися позбутися очевидців» [10, С. 131; 23, С. 174—175], а «очищення» визволених територій від колабораціоністів та різноманітних «ворожих елементів» перетворювалося в уже звичні масові репресії [24, С. 132].

У проваллі мовчання: гетто

У листах-відповідях на запити про зниклих львівських євреїв влада всіляко уникала згадки про місцеве гетто. Офіційний дискурс Голокосту зводився до констатації того, що «німці» «виселяли» цілі сім'ї «куди невідомо» або вони десь «вибули». Дуже поширене: «німці вивезли невідомо куди», «вивезений німцями невідомо куди». Траплялося й формулювання «кудись вивезли німці» (куди саме — не зазначали).

Заборону згадувати гетто яскраво засвідчують копії процenzурованих листів-відповідей — в усіх текстах ізоляцію «до гетта» закреслено чи замальовано іншим чорнилом. Над закресленим досить часто механічно надписували слово

³³ Там само. 94 арк.

³⁴ Там само. 12 арк.

³⁵ Усноісторичні дослідження доводять, що Голокост не був табуованою темою в повсякденному спілкуванні пересічних людей [22, С. 53].

«німці»: «німці під час окупації їх вивезли до гетта (“до гетта” закреслено й надписано “німці” — *Г. Б.*), про дальшу судьбу нам невідомо, як встановимо додатково сповістимо»³⁶. При цьому відповіді про вивезених у гетто продовжували обнадійливі слова про «подальші пошуки» та «додаткове сповіщення».

Всюди йшлося про примусове виселення в гетто: «вивезли», «були вивезені», але не «переїхали до гета». У копії листа-відповіді про долю особи на прізвище Гессель спершу вписали: «[...] встановлено, що там мешкав Гессель, але в часи нім. окупації переїхав до гета (“переїхав до гета” закреслено — *Г. Б.*). В сучасний момент про місце його перебування нам невідомо, як тільки встановимо, повідомимо окремо»³⁷. «Переїхав до гета» змінили на «був вивезений німцями». «Німці» могли «вигнати» родину з помешкання, але не «до гетта»: «[...] встановлено, зі слів старих мешканців будинку № 34 по Зеленій тов. Мазан Катерини, яка добре знає сім'ю Гроноветер, що в 1943 році всю сім'ю, в складі трьох чоловік, німці вигнали до гета (“до гета” закреслено — *Г. Б.*) і більше Гроноветер в цей будинок, по Зеленій 34, не поверталися»³⁸. У цьому листі-відповіді, як і в багатьох інших, слова «до гета» інтенсивно замальовані чорнилом іншого кольору.

З-поміж усіх опрацьованих листів влади тільки в одному було зазначено непевну інформацію про загибель, щоправда на тлі ствердних відомостей про те, що вижила донька розшукуваної жінки: «[...] встановлено, що там мешкала Кналь Ізраїля, яка з приходом німців була вивезена до гета (“до гета” закреслено — *Г. Б.*) і по неточними відомостями загинула, її дочка жива. Зараз встановлюємо (“Зараз встановлюємо” закреслено — *Г. Б.*) адресу її перебування, про що додатково сповістимо. Спишіться зі своїм двірником по в. Пельчинській 21»³⁹. Обнадійливе «Зараз встановлюємо» закреслили, натомість дописали про додаткову потребу скontaktувати з двірником.

Відповіді секретарів виконкомів різних районних рад Львова різнилися, що підтверджує відсутність усталених формулювань та ініціативність на місцях [20, С. 98, 103]. Секретар виконкому Сталінської райради, до прикладу, жодного разу не згадав про гетто. У листах-відповідях секретаря Червоноармійської райради про вивезення в гетто всюди викреслено. На тлі цього суцільного мовчання виокремлюється відповідь завідувачки загального відділу Шевченківської райради⁴⁰ М. Лаушкіної про створення гетто за вказаними адресами й невідому долю мешканців: «На Ваше запитання про родину Бранштайн відповідаємо. По вул. Лимановського 4 було влаштовано німцями гето, тому неможна установити судьбу родини, Довідкове бюро сповістило, що такі у Львові не мешкають»⁴¹.

Не йшлося про Голокост та ізоляцію в гетто й у листах-відповідях про масові виселення з конкретного будинку: «[...] встановлено, що Блауменжилъ І.

³⁶ ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160. 93 арк.

³⁷ Там само. 99 арк.

³⁸ Там само. 215 арк.

³⁹ Там само. 101 арк.

⁴⁰ У ДАЛО не збереглася окрема справа Шевченківського р-ну Львова.

⁴¹ ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 163. 30 арк.

була виселена з цього будинку в 42 р., разом з усіма мешканцями, під час німецької окупації німцями»⁴²; «[...] при перевірці квартири по вул. св. Софії 32/10 встановлено, що гр-н Шиф, Шнербек, Равін з цього будинку їх виселили. Жителям невідомо куди»⁴³.

Простежується певна закономірність. У відповідях влади здебільшого зазначали лише прізвища людей (із приставкою «тов.» і «гр.»), які зверталися по допомогу в розшуках євреїв. У листах із повними даними прохачів повнішими були й відомості про розшукуваних (це може свідчити про непересічність таких прохачів). До прикладу, в одному з «розширених» листів⁴⁴ зазначено інше формулювання: «[...] в часи німецької окупації вивезли німці і про дальнішу судьбу поки що не встановлено». Як бачимо, початок стандартний, але кінцівка заміняє звичне «до цього часу ще на своє мешкання не повернули». Оце «дальнішу судьбу поки що не встановлено» значно ближче до озвучення трагедії Голокосту.

Восени 1945 р. частіше деталізували «старих» мешканців-очевидців: «[...] встановлено, що розшукувані гр-ни Фріндлер Розалія Г., Фріндлер Мойсей І., Фріндлер Софія, Шапіро Анна І., Шапіро Сара і Артур в 1943 р. були вигнані німцями в гетто (“в гетто” закреслено — Г. Б.) і назад не повернулися. Зі слів старих мешканців Карпин Ірини і її чоловіка»⁴⁵. Бачимо, що поряд із конкретизацією інформаторів вперше зазначається формулювання: «розшукувані гр-ни», в якому важить тепер і «розшукувані», і знову «громадяни». Знову тому, що до квітня 1945 р. часто вживали формулювання «громадяни» як щодо розшукуваних євреїв, так і приставку «гр.», «гр-нка» до адресантів, наприклад, «[...] громадянин Глянцер Давид в 1943 році виїхав не відомо куди»⁴⁶. Але в період із квітня до жовтня 1945 р. до євреїв жодного разу не зазначали «громадяни», а до адресатів зверталися лише «тов.».

«Родина була взята німцями, в живих зісталася...»: історії врятованих

На тлі дуже загальних і непевних відписок («[...] мешкав до 1941 р., а з приходом німців виїхав невідомо куди», «[...] ще в 1941 р. виїхав невідомо куди і ще не повернув») поодинокими були деталізовані й обнадійливі відповіді про виїзд за межі Львова та можливий порятунк, про який не зазначалося, але це виразно відчувалося в текстах: «[...] зі сім'єю виїхав до міста Радом до родичів»; «[...] в 1941 р. виїхав до м. Ржешова (Жешув — Г. Б.), адресу в м. Ржешові нам не вдалося встановити», «[...] виїхав з приходом німців по неточним відомостям до Варшави», «[...] в часі німецької окупації вибув невідомо куди. Двірничка сказала, що він мав родину в Кракові і дуже можливо виїхав до м. Кракова».

⁴² Там само. Спр. 160. 123 арк.

⁴³ Там само. 47 арк.

⁴⁴ Там само. 171 арк.

⁴⁵ Там само. 229 арк.

⁴⁶ Там само. 82 арк.

Вказували, куди або й до кого саме виїжджали: «[...] зі свідчень домоуправи і дворника встановлено, що гр. Співак Цира, яка проживала у м. Львові до 1941 р. по вул. Фурманські № 7, виїхала м. Бібрка Львівської області. Поки що точної адреси не можемо Вам подати, тому що нам невідомо»⁴⁷; «[...] встановлено, що Фрід Міна, яка проживала по вул. Личаківській № 53, зі слів домоуправи і двірнички виїхала в 1941 р. до міста Ковель до своєї матері. Інших відомостей про неї не маємо»⁴⁸. Як правило, зі Львова виїжджали ті євреї, яким удалося отримати «арійські документи». У селах і містечках вони допомагали в господарствах, жінки влаштовувалися прислугою, а чоловіки працювали в різних майстернях і бюро [11, С. 551]. Відомо, що декілька тисяч львівських євреїв пережили Голокост поза межами міста і здебільшого до нього вже не поверталися [25].

Серед загалу однотипних, коротких, загальних відповідей вирізнялися точні свідчення про тих, хто вижив, і в яких помітно наголошені слова «живий», «жива»: «[...] встановлено, що родина Шток з приходом німців була вивезена до гета (“до гета” закреслено — *Г. Б.*), а Йосиф Шток в сучасний момент живий і знаходиться у Варшаві»⁴⁹; «[...] родина була взята німцями, в живих зісталося гр. Родваум, який мешкає в городі Львові, але невідомо де, і брат Шляйхер Саламон, який пішов до Червоної армії в 1944 році [...]»⁵⁰. Як бачимо з нижче наведених уривків, здебільшого йшлося про вцілілих у Голокості дітей і молодь:

- «[...] сповіщаємо прізвище двірника по вул. Пелчинській 21, яка знає про те, що дитина т. Кноль є жива, її прізвище Орник Марія»⁵¹

- «[...] зі свідчень мешканців, його вивезли німці невідомо куди, за деякими відомостями дочка гр. Флісера жива, іноді приїжджає до м. Львова. Якщо нам вдасться її побачити, то сповістимо адресу додатково»⁵²

- «[...] зі слів мешканців встановлено, що В / брат гр. Коднер М.М., який проживав до 1941 р. в м. Львові по пл. Галицькій нр. 14 кв. 10, разом з дружиною вивезені в 1943 р. німецькими загарбниками невідомо куди. Ваша племінниця Аделя Коднер жива, декілька місяців тому виїхала до Польщі, адреса її нам невідома»⁵³.

У «колективних» запитах про долю євреїв позитивна відповідь хоча б про одного / одну особливо вирізнялася на тлі всіх решти розшукуваних, де була суцільна невідомість: «[...] до війни там жили [...], під час німецької окупації були вивезені»: «[...] внаслідок перевірки по вул. Лазаря 6 встановлено, що до війни там жили (слово нерозбірливо — *Г. Б.*) і Бойген, які під час німецької окупації були вивезені і до цього часу до свого мешкання не повернули. По вул. Яновській 56, встановлено, що там мешкав Біллер. Якого під час німецької окупації вивезли. По

⁴⁷ Там само. Спр. 162. 76 арк.

⁴⁸ Там само. Спр. 160. 41 арк.

⁴⁹ Там само. 92 арк.

⁵⁰ Там само. Спр. 163. 31 арк.

⁵¹ Там само. Спр. 160. 109 арк.

⁵² Там само. Спр. 162. 77 арк.

⁵³ Там само. 152 арк.

вул. Набіляка 14а дійсно проживав Аусман, який під час окупації німцями Львова ховався, а з приходом Червоної армії виїхав з м. Львова невідомо куди»⁵⁴.

Серед усіх опрацьованих листів удалося відстежити лише одну впевнено ствердну відповідь про врятованих у Голокості з точним зазначенням місця проживання: «[...] встановлено, що там і зараз мешкають гр-ни Розенблат Дебора, Штанвурцель Яков і Штанвурцель Юлій з сином, а гр-н Розенблат С. і Мангейм Г. в часи німецької окупації виїхали зі Львова невідомо куди і до цього часу не повернули»⁵⁵. У жодній з усіх опрацьованих відповідей влади не йшлося про гуртування повоєнної єврейської громади у вцілілій синагозі на вул. Вугільній у Львові, в якій відбувалися молитви і частина якої слугувала гуртожитком для євреїв без житла, місцем матеріальної та інформаційної допомоги (довідковим бюро) з розшуку зниклих безвісти [10, С. 125].

У Голокості вижила молодь, яка встигла виїхати зі Львова у східні регіони. До львівської влади писали діти загиблих та інші родичі: «[...] встановлено, що гр. Вайсберг — помер в 1941 р., а жінку його, дочку Вашу і її чоловіка, які проживали по вул. Гофмана № 3, вивезли німці невідомо куди. Син Вова виїхав в 1941 р. до СРСР, який написав листа до домоуправи. Коли довідаємося адресу, то додатково Вам вишлемо»⁵⁶; «[...] зі слів двірнички встановлено, що В / батьки, які мешкали до 1943 р. по вул. Кльоновича нр. 14 кв. 5, забрані німецькими загарбниками невідомо куди, до цього часу на квартиру не повернулися»⁵⁷. Серед усього масиву опрацьованих листів трапилася лише одна згадка про розшук мобілізованого (Н.Я. Лендаца) до Червоної армії в 1941 р., подальша доля якого мешканцям була невідомою⁵⁸.

Згадки про тих, хто вижив у Голокості, не лише вирізняли та уточнювали формалізовані відповіді, але й змінювали те незмінне «вивезені німцями невідомо куди»: «Виконком Червоноармійської райради сповіщає, що обстеженням встановлено: родина Цукерштейн; мати і дочка були угнані в Германію, Ісака і Михайла Цукерштейна бачили сусіди після війни во Львові»⁵⁹. Аби виїхати на примусові роботи до Німеччини, єврейки діставали «арійські документи» і спеціальний виклик, а далі всіма способами намагалися потрапити до гурту людей, яких уже відібрали чи зловили для вивезення [11, С. 551—552]. «Угнані в Германію», як бачимо, не перекладено українською й радше виступає як уже вироблене формулювання на осінь 1945 р. Восени того року у відповідях Червоноармійської райради (вже російською мовою) також траплялося формулювання «угнаны немцами в гетто (“в гетто” закреслено — Г. Б.)»⁶⁰.

⁵⁴ Там само. Спр. 160. 113 арк.

⁵⁵ Там само. 163 арк.

⁵⁶ Там само. Спр. 162. 42 арк.

⁵⁷ Там само. 153 арк.

⁵⁸ Там само. Спр. 160. 62 арк. Є. Наконечний у спогадах писав про багатьох охочих серед львівської єврейської молоді у червні 1941 р. воювати в лавах Червоної армії, яким у військкоматах відмовляли [21, С. 86—87].

⁵⁹ ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160. 234 арк.

⁶⁰ Там само. 229 арк.

На тлі майже однотипних відповідей про долю євреїв, до прикладу, вирізняється зовсім інший, впевнено обнадійливий, зміст листа про розшук гр. Котовської: «На Ваш лист Червоноармійська райрада повідомляє, що при перевірці кв. по вул. Пушкіна 6 виявлено, що гр. Котовська в цьому домі не проживає, з'ясовували в адресному столі, також не знають, а Львів великий, пишiть ще в адресний стіл, можливо ще розшукають»⁶¹. За відсутності листа-звернення до львівської влади з поясненнями можемо лише припустити, судячи зі змісту відповіді, про можливо неєврейське походження розшукуваної.

«Німці», «німецькі загарбники»: окреслення ворога

У листах влади найбільш поширене загальне й розмите означення ворога як «німці», а німецьку окупацію часто подавали скорочено «нім. окупація». Як окреслювали ворога, окрім цих формулювань та чи змінювалися ці означення впродовж 1944 і 1945 рр.?

До березня 1945 р. (запровадження друкованих бланків) відповіді львівських посадовців були дещо «вільніші», нестандартизовані й тому детальніші. В них згадані «старі» двірники-інформатори, привертає увагу подвійне наголошення «в часі німецької окупації, німці» (особливо в листах про долю залишеного майна при евакуації зі Львова у червні 1941 р.): «Ваша квартира по вул. Супинського 17 кв. 5, в якій Ви проживали до війни, в часі німецької окупації, німці займали цілий будинок, про речі і меблі нічого не відомо де поділись, двірничка Бернас сказала, що вона нічого не знає про Вашу квартиру»⁶².

Лише в деяких листах до їх уніфікації в березні 1945 р. згадано «німецьку поліцію» (відповідь Акілі Дістенфельд (Akila Distenfeld) з Єрусалима): «Повідомляємо Вас, що Кагане Ізраїль, котрий проживав по вул. Стрийській, забрала німецька поліція, і про його долю нам нічого не відомо»⁶³. Адресанту Кац А.Г. із Кустанайської обл. повідомляли, що «гр. Зельцберг, котрі проживали по ул. (нерозбірливо — Г.Б.) забрала німецька поліція в 1942 р., про що стверджують свідки»⁶⁴.

У відповідях мобілізованим про розшук членів сім'ї⁶⁵ чи про майно військовиків, евакуйованих зі Львова у червні 1941 р., вказували «німецьких загарбників»: «[...] всі речі, які були в квартирі [...] забрані німецькими загарбниками», «[...] речі Ваші вивезені німецькими загарбниками»⁶⁶. «Окупацію німецькими загарбниками» згадано також в листі до Палестини: «[...] перевіркою на місті встановлено зі свідчень домоуправи, що гр. Пісюк і його родина, які проживали по вул. Баторого 38, під час окупації німецькими загарбниками з м. Львова виїхали невідомо куди. До цього часу до м. Львова не поверталися»⁶⁷.

⁶¹ Там само. 86 арк.

⁶² Там само. 80 арк.

⁶³ Там само. 78 арк.

⁶⁴ Там само. 34 арк.

⁶⁵ Там само. Спр. 162. 7 арк.

⁶⁶ Там само. 34—35 арк.

⁶⁷ Там само. 49 арк.

З травня 1945 р. різним адресантам дедалі частіше секретарка виконкому Сталінської райради (на відміну, наприклад, від Червоноармійської) відписувала про вивезених львівських євреїв «німецькими загарбниками». Тоді ж з'явилося формулювання: «за час тимчасової окупації м. Львова німецькими загарбниками». Травень 1945 р. тут видається невинуватим. Як зазначив С. Єсельчик, «у радянській пропаганді останнього етапу війни етнічні пейоративи з'являлися нечасто [...]». Під час вирішальних битв у «збалансованішу» концепцію ненависті (за якою радянський народ ненавидів не німців, а нацистів, їхні злочини, а не їхню природу) просочувалися етнічні упередження» [1, С. 26]. «Вивезені німецькими загарбниками невідомо куди» використовували у виконкомі Сталінської райради вже постійно з травня 1945 р. і до різних адресантів.

Щодо окреслення німецько-радянської війни, то в усіх листах влади за 1944—1945 рр. про період до нападу Німеччини на СРСР вживали формулювання «до початку війни» або просто «до 1941 р.», лише в одному тексті за квітень 1945 р. зазначено «Вітчизняна війна»: «[...] зі свідчень домоуправи гр. Пінкус Мандель, який мешкав до Вітчизняної війни м. Львові по вул. Личаківській № 22, вивезен невідомо куди німцями. До цього часу на квартиру по вул. Личаківській не повернувся»⁶⁸.

Майно львівських євреїв

Листи до львівської влади про долю євреїв, здавалося б на перший погляд, писали родичі, друзі чи знайомі. У відповідях, як уже вказувалося, не деталізували родинний чи інший зв'язок із розшукуваними єврейськими родинами. До березня 1945 р., коли ще не запровадили стандартних бланків зі вписаними відповідями, можна було прочитати розлогіші відповіді про те, що львівських євреїв розшукували, зокрема як сусідів, котрим евакуйовані у червні 1941 р. залишили своє майно під нагляд: «На Ваш лист Червоноармійська райрада повідомляє, що при перевірці будинку по вул. Строхи 9 кв. 2 вияснено, що в цьому будинку зі старих мешканців нікого не залишилося, сім'ю (слово нерозбірливо — Г. Б.) виселили німці невідомо куди, тому встановити Ваші речі, де вони, невідомо. Сім'я Кролекових теж там не проживає»⁶⁹.

Майнове питання в листах до влади стосувалося двох випадків: майна львівських євреїв (таких листів зовсім обмаль) і, насамперед, залишеного на догляд євреям-сусідам майна вихідців зі східних регіонів при їх спішній евакуації з міста у червні 1941 р. Повернути залишені при виїзді речі та меблі було складно [26—27]. Розшук львівських євреїв як «доглядачів» за меблями й речами евакуйованих сусідів становить окрему чисельну групу листів-звернень до міської влади. З осені 1945 р. дедалі частіше в листах-відповідях про стан майна після евакуації зі Львова конкретизували достовірність усної інформації

⁶⁸ Там само. 70 арк.

⁶⁹ Там само. Спр. 160. 73 арк.

двірників із зазначенням його / її прізвища: «[...] встановлено зі слів двірника по Леона Сапегі № 7, який багато років працює двірником цього будинку, що гр. Демська Ф. Є. в цьому будинку не проживала і не проживає»⁷⁰; «[...] встановлено, що квартира по (слово нерозбірливо — Г. Б.) Софії 5/8, під час окупації була зайнята, і меблі, що належали тов. Степановій, були вивезені до Німеччини. Вірогідність цього підтверджує тов. Беднерчук, який працював до 1941 р., і на даний час працює двірником»⁷¹. Такого роду деталізація особи двірника / двірнички в листах про долю львівських євреїв була більшою рідкістю, аніж у зверненнях про майно евакуйованих у червні 1941 р.

Формулюванням «в 1941 р. був забраний невідомо куди німцями» означається й розстріл польських професорів у Львові в липні 1941 р. — на прикладі завідувача кафедри акушерства та гінекології міського загального шпиталю д-ра Станіслава Мончевського [28, С. 115] у листі-відповіді Бабкіній М.М. з Лозової Харківської обл. про стан «її речей в квартирі»: «[...] встановлено, що на Академічній вул № 28 кв. 5, де В / жили разом з професором Мончевським зараз міститься прокуратура. Зі свідчень Д / у професор Мончевський в 1941 р. був забраний невідомо куди німцями, родина його виїхала за часів німців до Варшави. Речі, які належали професору Мончевському були передані до Сталінського райфінвідділу для реалізації. Щоби в'яснити, де В / речі, необхідно сповістити виконком райради, які саме речі в квартирі Мончевського В / належали»⁷².

В листах влади зі згадкою про майно львівських євреїв кидається у вічі однакове формулювання щодо людей і речей — останні теж «були вивезені німецькими загарбниками, за час тимчасової окупації м. Львова, невідомо куди»⁷³. Як і з розшукуваними людьми, службовці бралися лише «перевірити» відсутність майна. Підтверджували, що до війни дійсно проживала вказана сім'я, у часи німецької окупації майно забрали чи розпродали⁷⁴. З усних свідчень сусідів або двірників писали про забране в гетто або дочасно розпродане львівськими євреями майно: «[...] встановлено, що року 1942, родину Шиф вивезли німці невідомо куди. Виїжджаючи, він забрав з собою всі речі та меблі»⁷⁵; «[...] дійсно мешкав Барах, який в часи німецької окупації, продавши всі речі, виїхав зі Львова, невідомо куди»⁷⁶. Інколи доповнювали, що квартира вже зайнята новими жильцями, прибулими з інших областей, які майном довоєнних жителів не користуються: «[...] встановлено, що до війни там дійсно мешкала родина Угарова, яка залишила всі речі і меблі. В часи окупації Львова це меш-

⁷⁰ Там само. 218 арк.

⁷¹ Там само. 219 арк.

⁷² Там само. Спр. 162. 7 арк.

⁷³ Там само. 102 арк.

⁷⁴ Євреї передавали частину свого майна на зберігання знайомим, сусідам або розпродавали [29, С. 101—103]. Нерідко все майно сільських євреїв сусіди самовільно розбирали між собою відразу після їх вивезення [22, С. 59—60].

⁷⁵ ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160. 120 арк.

⁷⁶ Там само. 122 арк.

кання зайняли німці, які все і вивезли. В сучасний момент там мешкає родина, яка в [19]44 р. приїхала зі сходу»⁷⁷.

Весною 1945 р. почастишали листи, в яких підкреслювали повну зміну мешканців того чи іншого будинку:

- «[...] поки що не можемо встановити, що сталося з Вашим чоловіком гр. Работой У. М., який проживав у м. Львові по вул. Личаківській № 166. В цьому будинку зараз живуть люди, які Вашого чоловіка зовсім не знають»⁷⁸

- «[...] поки що не можемо встановити, що сталося з Вашою дружиною Глебхер Ганьою, яка мешкала по вул. Ринок № 12 а, через те, що в цьому будинку зараз мешкають нові люди, які Вашої дружини зовсім не знають»⁷⁹

- «[...] на жаль, поки що не можемо встановити, що сталося з В / дружиною гр. Киришнер Р., яка мешкала до 1941 р. по вул. Ринок № 5 кв. 11, через те, що в цьому будинку зараз мешкають зовсім нові люди, які не знають В / дружину. Двірничка з сусіднього будинку № 3 теж нічого не знає про В / дружину»⁸⁰.

Читаючи відповіді на зразок «нічого не можемо встановити, тому що в цьому будинку нема жодного мешканця, який би знав Ваших рідних»⁸¹ перед очима постає пуста повного забуття людей, які тут нещодавно жили. Парадоксально схожими були відписки евакуйованим зі Львова у червні 1941 р. про долю їхнього майна: «[...] неможливо встановити, що сталося з В / меблями та речами, які знаходилися на квартирі по вул. Мучної № 48, тому, що в цьому будинку зараз живуть люди, які про В / речі та меблі нічого не знають»⁸².

* * *

На прикладі листів-відповідей на запити про долю львівських євреїв можемо говорити про приховування Голокосту радянською владою на завершальному етапі війни. Відповіді на індивідуальні звернення мали так само персональний характер — узагалі не йшлося про Голокост і долучення того чи іншого звернення у групу осіб, загиблих у трагедії. Натомість на кожне прохання про розшук конкретної людини чи цілої єврейської родини, кількох осіб за різними адресами або з одного будинку міська влада давала окремі неоднакові відповіді про «зниклих», але суть їх зводилася до одного — при перевірці того чи іншого помешкання розшукуваних осіб не виявлено, їх «вивезли», «взяли», «виселили» німці «куди невідомо». Влада фактично бралася лише «перевірити» відсутність «зниклих» людей і повсюдно додавала оманливі обнадійливі кінцівки: «[...] встановлено, що там дійсно мешкала родина [...], яку німці під час нім. окупації вивезли невідомо куди і вони ще до свого мешкання не повернули», «перевіркою встановлено, що такі в квартирі не проживають, де вони, ні-

⁷⁷ Там само. 193 арк.

⁷⁸ Там само. Спр. 162. 71 арк.

⁷⁹ Там само. 73 арк.

⁸⁰ Там само. 74 арк.

⁸¹ Там само. 76 арк.

⁸² Там само. 92 арк.

хто з мешканців будинку не знає». Нові мешканці та новий двірник, мовчання жителів сусідніх будинків, брак відомостей про точну адресу, руйнування житла у часі війни не давали шансу отримати навіть цієї формальної відписки.

Органи влади старанно уникали згадки про єврейську національність жертв, їх ізоляцію в гетто. В поодиноких історіях урятованих привертало увагу поєднання «взяті німцями» і «в живих зісталось», де слово «живий» / «жива» фактично означувало трагедію. З весни 1945 р. перестали деталізувати й до того поодинокі згадки про родинні зв'язки з розшукуваними, не зазначали адрес відправників. Приблизно з цього ж часу не було прив'язки до будинку, де жили загиблі, та дедалі частіше йшлося про необізнаних (новоприбулих) сусідів, а з осені 1945 р. більше зазначали «зі слів старих мешканців» (очевидно, тоді вже нечисленних). З подачі влади постає картина тотальної необізнаності чи радше мовчання львів'ян-очевидців Голокосту, втім ми не маємо їхніх первісних свідчень.

Радянський дискурс німецької окупації визначався загальними вказівками вищих органів влади «згори» й помітною роллю місцевих виконавців (у районних радах Львова) з різними поясненнями, про що свідчать опрацьовані листи-відповіді про «зниклих» євреїв. Самі тексти, певні дрібні деталі та цензуровані фрагменти поглиблюють знання про радянську політику пам'яті середини 1940-х рр. щодо Другої світової війни, доповнюють усталене в історіографії проблеми не цілковите заперечення, але замовчування Голокосту у СРСР як небажаної пам'яті, коли заборонялося виокремлювати жертв нацистського режиму за етнічною, національною чи релігійною ознаками. Перспективним залишається компаративний аналіз цієї теми у просторовому і хронологічному вимірах, її введення у ширші контексти офіційної радянської політики пам'яті про війну та німецьку окупацію.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Yekelchuk, S. *Povsiakdennyj stalinizm: Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny*. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Єкельчук С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ, 2018. 306 с.].
2. Podolskyj, A. Mistsia pamiati zhertvam Holokostu v Ukraini: totalitarna spadshchyna ta istoryko-politychni vyklyky sohodennia. *Politychni doslidzhennia*. 2021. 1: 106-122. DOI: 10.53317/2786-4774-221-1-7 [in Ukrainian].
[Подольський А. Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 106—122].
3. Portnov, A. “Velyka Vitchyzniana viina” v politykakh pamiati Bilorusi, Moldovy ta Ukrainy: kilka porivnialnykh sposterezhen. *Ukraina moderna*. 2009. 15 (4): Pamiat yak pole zmahany: 206-218 [in Ukrainian].
[Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень. *Україна модерна*. 2009. № 15 (4): Пам'ять як поле змагань. С. 206—218].
4. Gitelman, Z. Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union. In: Z. Gitelman (Ed.). *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, 14-42. Bloomington, 1997.

5. Baranova, O. Politics of Memory of the Holocaust in the Soviet Union. In: P. Marczewski, S. Eich (Ed.). *Dimensions of Modernity. The Enlightenment and its Contested Legacies*, 1-14. Vienna, 2015. URL: https://files.iwm.at/jvfc/34_2_Baranova.pdf (дата звернення: 01.07.2023).
6. Zeltser, A. *Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union*. Jerusalem, 2018.
7. Sklokina, I. (Ne)ofitsiina pamiat pro Holokost v SRSR: mistsia, pamiatnyky, liudy. *Tsentr miskoi istorii*. URL: <https://www.lvivcenter.org/discussions/un-official-memory-2/> [in Ukrainian].
[Склокіна І. (Не)офіційна пам'ять про Голокост в СРСР: місця, пам'ятники, люди. *Центр міської історії*. URL: <https://www.lvivcenter.org/discussions/un-official-memory-2/> (дата звернення: 13.03.2023)].
8. Sklokina, I. Ye. Ofitsiinaadianska polityka pamiaty pro natsyystsku okupatsiiu Ukrainy (za materialamy Kharkivskoi oblasti), 1943—1985 rr. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Склокіна І.Є. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області), 1943—1985 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. 23 с].
9. Bonusiak, W. Mieszkańcy Lwowa podczas II wojny światowej. *Lviv: misto — suspilstvo — kultura*. Lviv, 2007. 6: 535-545 [in Polish].
[Bonusiak W. Mieszkańcy Lwowa podczas II wojny światowej. *Львів: місто — суспільство — культура*. Львів, 2007. Т. 6. С. 535—545].
10. Martynenko, M. Sproba yevreiskoho pohromu vadianskomu Lvovi. "Sprava 14 chervnia 1945 r.". *Ukraina moderna*. 2017. 24: 122-138 [in Ukrainian].
[Мартиненко М. Спроба єврейського погрому в радянському Львові. «Справа 14 червня 1945 р.». *Україна модерна*. 2017. Ч. 24. С. 122—138].
11. Keryk, M. Stratehii i sposoby poriatunku yevreiv u Lvovi v 1941—1944 rr. *Lviv: misto — suspilstvo — kultura*. Lviv, 2007. 6: 546-566 [in Ukrainian].
[Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941—1944 рр. *Львів: місто — суспільство — культура*. Т. 6. Львів, 2007. С. 546—566].
12. Stiazhkina, O. Rokada: chotyru narysy z istorii Druhoi svitovoi. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. Київ, 2020. 272 с].
13. Usach, A. Misto (ne)pamiaty: Virtualna ekskursiia mistsiamy Holokostu u Lvovi. *Tsentr miskoi istorii*. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/1943/> [in Ukrainian].
[Усач А. Місто (не)пам'яті: Віртуальна екскурсія місцями Голокосту у Львові. *Центр міської історії*. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/1943/> (дата звернення: 13.03.2023)].
14. Pastushenko, T., Pershyna, T. Yanivskiy kontsentratsiyniy tabir. In: *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 2013. Т. 10: Т—Ya: 746-747 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т., Першина Т. Янівський концентраційний табір. В: *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т—Я. Київ, 2013. С. 746—747].
15. Ihnatonok, S.V. (Comps.) *Lvivshchyna u Velykii Vitchyznianiі viini (1941—1945 rr.): zb. dok. i mat.* Lviv: Kameniar, 1968 [in Ukrainian].
[Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.): зб. док. і мат. Упор. С.В. Ігнатюнок. Львів, 1968. 406 с].
16. Stiazhkina, O. *Liudyna vadianskii provintsii: osvoinnia vidmovy*. Donetsk, 2013 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння відмови. Донецьк, 2013. 295 с].
17. Krupyna, V. Partiino-derzhavna nomenklatura povoiennoi Ukrainy. In: V.M. Danylenko (ed.). *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh — seredyna 1950-kh rr.)*. Kn. 1, ch. 1-2, 139-176. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].

- [Крупина В. Парти́но-державна номенклатура повоєнної України. В: Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). У 2 кн. Кн. 1, ч. 1-2. Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ, 2010. С. 139—176].
18. Zhuravlov, Ya. “Dzvony trivozhy”: lysty trudiashchykh do orhaniv vlady. In: V. Danylenko (ed.). *Ukrainske suspilstvo v 1960—1980-kh rr.: Istorychni narysy*. 380-446. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Журавльов Я. «Дзвони тривоги»: листи трудящих до органів влади. В: Українське суспільство в 1960—1980-х рр.: Історичні нариси. Відп. ред. В. Даниленко. Київ, 2022. С. 380—446].
19. Bodnar, H. Zhinochy dosvid viiny: biohrfachni naratyvy zhinok u lystakh do vlady mista Lvova druhoi polovyny 1940-kh rr. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna. Spetsialnyi vypusk*. 2019: 391-409. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2019.0.9860> [in Ukrainian].
[Боднар Г. Жіночий досвід війни: біографічні наративи жінок у листах до влади міста Львова другої половини 1940-х рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск*. 2019. С. 391—409].
20. Sklokina, I. Polityka pamiaty pro natsystysku okupatsiiu v radianskykh muzeiakh (pryklad Kharkivskoho derzhavnogo istorychnoho muzeiu, 1943—1953 rr.). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu im. V.N. Karazina. Seriiia: Istoryia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*. 2012. 1006 (15): 96-104 [in Ukrainian].
[Склокіна І. Політика пам'яті про нацистську окупацію в радянських музеях (приклад Харківського державного історичного музею, 1943—1953 рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2012. № 1006. Вип. 15. С. 96—104].
21. Nakonechnyi, Ye. “Shoa” u Lvovi: spohady. Lviv, 2004 [in Ukrainian].
[Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади. Львів, 2004. 304 с.].
22. Vylegala, A. Vtrachenyi svit: zhyttia ta zahybel silskykh yevreiv Halychyny u suchasnykh svidchenniakh ukrainskykh ochevydtsiv. *Holokost i suchasnist*. 2018. 1 (16): 39-63 [in Ukrainian].
[Вилегала А. Втрачений світ: життя та загибель сільських євреїв Галичини у сучасних свідченнях українських очевидців. *Голокост і сучасність*. 2018. № 1 (16). С. 39—63].
23. Stiazhkina, O. Styhma okupatsii: radianski zhinky u samobachenni 1940-kh rr. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х рр. Київ, 2019. 384 с.].
24. Pastushenko, T. “Pravosuddia” po-radiansky: kvalifikatsiia spivpratsi z natsystamy v SRSR: 1941—1956 rr. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2013. 16: 124-136 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т. «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР: 1941—1956 рр. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 124—136].
25. Pisia katastrofy: povoienne zhyttia yevreiskoi hromady u Lvovi. *Tsentr miskoi istorii*. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/reherit/jews-after-war/> [in Ukrainian].
[Після катастрофи: повоєнне життя єврейської громади у Львові. *Центр міської історії*. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/reherit/jews-after-war/> (дата звернення: 13.03.2023)].
26. Bodnar, H. Zhytlo yak tiahar i pryvilei: do pytannia pro sposoby radianizatsii Lvova u druhih polovyny 1940-kh rr. *Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura*. Kraków, 2014. 9: 413-443 [in Ukrainian].
[Боднар Г. Житло як тягар і привілей: до питання про способи радянзації Львова у другій половині 1940-х рр. *Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura*. Т. 9. Kraków, 2014. С. 413—443].

27. Bodnar, H. Rozkish i zlydni povoiennoho Lvova, abo Realii zhytlovo-pobutovoho pov-siakkennia v omriianomu misti. *Ukraina moderna*. 2015. 28 liutoho. URL: <http://ua-moderna.com/md/bodnar-postwar-lviv> [in Ukrainian].
[Боднар Г. Розкіш і злидні повоєнного Львова, або Реалії житлово-побутового пов-сякдення в омріяному місті. *Україна модерна*. 2015. 28 лютого. URL: <http://uamoderna.com/md/bodnar-postwar-lviv> (дата звернення: 13.03.2023)].
28. Bolianovskiy, A. Rozstrily polskykh profesoriv u Lvovi v lypni 1941 r.: istorychni fakty, yurydychni zvyuvachennia, politychni insynuatsii. *Ukraina — Polshcha: istorychna spad-shchyna i suspilna svidomist*. 2010—2011. 3-4: 107-146 [in Ukrainian].
[Боляновський А. Розстріли польських професорів у Львові в липні 1941 р.: історич-ні факти, юридичні звинувачення, політичні інсинуації. *Україна — Польща: історич-на спадщина і суспільна свідомість*. 2010—2011. Вип. 3-4. С. 107—146].
29. Wylegała, A. About “Jewish Things”: Jewish Property in Eastern Galicia During World War II. *Yad Vashem Studies*. 2016. 44 (2): 83-119.

Надійшла / Received 21.07.2023

Halyna BODNAR

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
M. Hrushevskiy Department of Modern History of Ukraine,
I. Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
halyna.bod@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

“TAKEN BY GERMANS TO AN UNKNOWN DESTINATION”: HOLOCAUST IN THE TEXTS OF AUTHORITIES IN THE MID-1940S (ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF LVIV)

The aim is to explore how the information about the Holocaust in Lviv was given in the documents of the Soviet authorities in 1944—1945. **The purpose** is to analyze how functionaries at the local level identified the mass “disappearance” of Jews in letters of response to numerous appeals about their search, and what linguistic constructions were used, what they wrote about the enemy, and how they explained the stories of the rescued, how censorship worked, as well as how the image of post-war Lviv rises. **The methodology** is based on general scientific, special, and interdisciplinary methods of scientific knowledge (narrative and textual analysis, content analysis, biographical method, and tools of social anthropology are used in particular). **Scientific novelty.** Narrative analysis of previously unpublished texts (by authorities in the city of Lviv in the mid-1940s) deepened the knowledge of concealment by the Soviet power of the tragedy of the Jewish people at the final stage of the war. **Conclusions.** The authorities avoided any mention of the isolation of Jews to the ghetto; there was no mention of numerous individual appeals as a mass extermination of the Jewish people. At every request for the search for specific residents or the whole family, several persons at different addresses of residence, the city authorities gave individual and distinct answers about the “disappeared”, who were “carried out”, “taken” or “evicted” by Germans “to an unknown destination”. The research deepens the knowledge about the creation of the Soviet discourse of the World War II at its final stage, complements the established in historiography the image of the Holocaust in the USSR not so much as a slurred but an unwelcome memory that had a framework and opportunities to be spoken loud at the same time.

Keywords: Holocaust, Jews, Lviv, politics of memory, World War II, texts of the authorities, censorship, narrative analysis.